

balogh.elemer_170_24

Balogh Elemér

**A KÖZÉPKORI NÉMET SZENTSZÉKI BÍRÁSKODÁS
INTÉZMÉNYTÖRTÉNETE**

SZERVEZET, HATÁSKÖR ÉS MŰKÖDÉS

A doktori mű rövid összefoglalója
(tézisek)

Budapest
2024

I. A kutatási program pozicionálása

A jelen munka elkészültét az a tény ösztönözte, hogy a középkori magyar egyházi bíraskodás története a kánonjog és főleg a jogtörténet leginkább elhanyagolt kutatási területei közé tartozik. Szentirmai Alexander és kivált Bónis György alapvető publikációi mellett kiemelést érdemelnek még napjainkból Erdő Péter és Szuróczy Szabolcs Anzelm kutatásai; ezzel együtt is elmondható, hogy több a hiány, mint az eredmény. Bónis György még azt írta 'Az egyházi bíraskodás a Mohács előtti Magyarországon' c. tanulmánya bevezetésében, hogy „továbbra is érintetlen területnek számít a fejlődés fő áramlata, a szentszéki szervezet, az illetékesség és maga a bíraskodási tevékenység,” azonban éppen ő maga fejtette ki mindmáig e területen a legszámottevőbb aktivitást. A középkori magyar okleveles emlékek számottevő hányada elpusztult, a fennmaradt iratokból a szentszéki bíraskodás szervezetének és működési elveinek még a kontúrjai is alig rajzolhatók meg.

Különösen hiányoznak azok a kutatások, amelyek a középkori magyar jogviszonyokra feltehetően hatást gyakorló korabeli külföldi jogterületek gyakorlatának feltárására és bemutatására irányulnak. Évtizedeket áldoztam ennek a kutatási programnak a keretében a középkori nagy nyugati szomszéd, a német birodalom egyházi bíraskodásának a lehető legrészletesebb strukturális feldolgozására. A német birodalom egyházszervezete a középkorban 7 tartományra oszlott, az alábbi központokkal: Salzburg, Mainz, Köln, Trier, Hamburg, Magdeburg és Prága. Az Alexander von Humboldt-Stiftung ösztöndíjasaként módomban nyílt egy akadémiai esztendő Münchenben eltölteni (1998–99), ahol a közelmúltban elhunyt kiváló kanonista, Peter Landau (1935–2019) segítségével feldolgozhattam a középkori bajor egyházi törvénykezés legfontosabb publikált forrásait és a releváns irodalmat – ez volna a Salzburg központú provincia intézménytörténete. Ugyancsak Humboldtianerként sikerült további hónapokat eltölteni kutatóként Frankfurt am Mainban, ahol tovább bővítettem a kutatási perspektívát: a már feldolgozott bajorországi püspökségek mellett a három egyházi választófejedelemség (Mainz, Köln és Trier) és vonzáskörzetük judikatúráját is bevontam az értékelésbe. Munkám így az egykorú bajor és a Rajna-vidéki püspökségekben folyó bíraskodás intézménytörténeti szempontú feldolgozását adja. A mainzi egyházmegye és a provincia kiemelkedően jelentős szerepet játszott, hiszen a mainzi érsek volt (s ma is ő) a német egyház primása, az itteni judikatúra számos eleme mintaként szolgált más egyházi bíróságok számára is. Egy újabb tanulmányomban feldolgoztam a csehországi vonatkozású Prága egyháztartományának judikatúráját, így már „csak” Hamburg és Magdeburg hiányzik... Az idei esztendőre tervezett újabb frankfurti tanulmányutam alkalmával talán sikerül ezt a tervemet is valóra váltani. Mindenesetre az eddigi monográfiámban és tanulmányaimban feldolgozott németországi egyháztartományok szentszékeinek intézménytörténete már megbízhatóan körvonalazható.

A kutatásra – a fentebb írtakból következően – azért volt nagy szükség, mert a középkori magyar egyházi bíraskodás nyugati szomszédságában tevékenykedő német szentszékek felépítéséről és munkájáról nincs számottevő magyar nyelvű irodalom. További szempont, hogy az egykorú magyar szentszékek szervezete sem tisztázott részleteiben, így nagy segítséget jelenthet az ilyen irányú kutatások számára a tőlünk nyugatra elhelyezkedő német egyházmegyei bíraskodás strukturájának megismerése. Az is fontos hozadéka e munkának, hogy a bajor és a mainzi provinciák szentszékei illetékességi körének feltérképezése jó összehasonlítási alapot nyújthat a magyar állapotok rekonstrukciójához.

II. Az egyházi jog kultúrájának fejlődése, az egyházi bíraskodás kiteljesedése

Az egyház isteni megbízatásra hivatkozással és mint *societas perfecta* kezdettől feladatának

tekintette a jogszolgáltatást (*iurisdictio*), mégpedig tág értelemben, tehát nemcsak a bíraskodást, hanem a jogalkotást és az egyházigazgatást is ide értette. A szoros értelemben vett egyházi bíraskodás alatt tehát elsősorban az egyház által alkotott normák alkalmazását megjelenítő igazságszolgáltatás értendő. Az a tevékenység nem vonható ide, ahol a bíró ugyan egyházi személy volt, de az alkalmazott jog tisztán világi jellegű. Az ún. *Patrimonialgerichtsbarkeit*, tehát az úriszéki bíraskodás nem tartozik ide, pedig földesurak, sőt nagyhatalmú tartományurak lehettek kolostorok, prelátusok is. Lényegében az úriszéki bíraskodás egy fajtájának tekinthető az *Immunitätsgerichtsbarkeit* is, amikor az immunitással felruházott főpapok és egyházi intézmények gyakorolták e kereteken belül a bíraskodást.

Az egyházi bíraskodás 13. századi virágkora után a 14. századtól kezdett lassan ismét korlátok közé szorulni. Ennek oka főként abban jelölhető meg, hogy a kiteljesedő püspöki bíraskodás, az *officialatus* tevékenységével párhuzamosan a nagymúltú főesperesi szék régi rendszere és vele a püspöki küldött bíróságok (*Sendgericht*) is háttérbe szorultak, mindezzel fordított arányban pedig folyamatosan növekedett a világi bíróságok befolyása. Az egyházmegyei bíraskodás professzionalizálódott ugyan, de sok helyen hosszú ideig elégtelennek bizonyult arra, hogy a püspökségek egész területéről maga elé vonja az ügyeket. Nagyban hozzájárult az általános hanyatláshoz a korszak vége felé mind gyakoribb visszaélések elterjedése is.

A recipiált római jogon felépülő kánoni anyagi és eljárásjog bázisán bontakozott ki a középkori egyházi jogi kultúra, amely nem maradt meg az egyház keretei között élők jogaként, hanem kiterjedt a társadalom minden tagjára – legalábbis azokban a hatáskörökben, amelyeket az egyházi bíróságok gyakorol(hat)tak. A jogi kultúrtörténetnek ebben a folyamatában azok a tanult jogászok vitték a főszerepet, akik eleinte döntően klerikusok voltak, majd lassan önálló jogász professzióvá fejlődtek, és a világi származásúak tömegeit is befogadták. A mai jogász hivatásrend fejlődéstörténetében ők az elődök, akiket a téma legjobb ismerője, Bónis György találóan 'jogtudó értelmiségnek' nevezett el. Ezt a definíciót olvashatjuk akadémiai doktori értekezésében (!): „Jogtudó értelmiségnek tekintem [...] azt a réteget, amely az *artes*-jellegű ismereteken túl egyetemen vagy a praxisban elsajátította a római, kánoni vagy hazai jog tudományát; ennek birtokában a politikában, a diplomáciában, a jogszolgáltatásban, a jogügyleti forgalomban vagy az államigazgatásban működött, s a jogász vagy hivatali munkával kereste kenyerét, esetleg szerzett vagyont [...]” Ezek a – főleg itáliai és franciaországi egyetemeken tanult – jogászok a római jog intézményi rendszerének és jogász gondolkodásmódjának elsajátítása révén, hazájukba visszatérve, az egyházi bíróságokon rendszerint bírói pozíciót betöltve alakították és fejlesztették évszázadokon át a joggyakorlatot.

A számtalan németajkú tartomány jogi intelligenciájának fiatal, ambíciózus rétege is ezt az utat járta. Külföldi tanulmányokat ezek a német származású peregrinusok főleg a 14. század közepéig folytattak; akkortól fokozódó mértékben jelentek meg a német tartományokban alapított újabb egyetemek, így már egyre kevésbé kellett külföldre utazni a római és/vagy kánoni jog elsajátítása céljából. Hangsúlyozni kell a kétféle jog kettősségét, különbözősége mellett a szoros egybetartozást is, amelyet ez az egyetemista réteg személyesített meg, s amelynek szerepe a kiformalódó németországi egyházi bíraskodásban jogtörténelmi jelentőségű. A téma egyik legjobb ismerője, H. J. Budischin így fogalmaz: „Zu Beginn der Entwicklung bildeten die Kleriker durchweg die Studentenschaft. Gegenstand ihrer Bemühung war nun zwar nicht das römische Recht, sondern das kanonische Recht, das neben dem römischen als selbständiges gelehrtes Recht bestand; doch war ohne eine gewisse Kenntnis des römischen Rechts bei dem engen Zusammenhang, in dem beide Rechte standen, ein richtiges Verständnis des kanonischen Rechts nicht möglich. Die so ausgebildeten Kleriker entfalteten ihre entscheidende Tätigkeit in der Reorganisation der kirchlichen Gerichtsbarkeit in Deutschland, die, so läßt sich insgesamt sagen, Anfang des 13.

Jahrhunderts begann und einhundert Jahre später, zu Beginn des 14. Jahrhunderts beendet war; sie verbreiteten hierbei die spezifisch rechtswissenschaftliche Methodik [...] Das kanonische Recht wurde damit zum Wegbereiter für das römische Recht in Deutschland.“ Az egyetemeken tanult jogot (*gelehrtes Recht*) alkalmazó bírák új paradigmát alapoztak meg, amely a kontinentális európai jogi kultúrában máig érvényes tételként fogalmazódott meg: *iudex secundum allegata, non secundum conscientiam iudicare debet*. Habilitációs monografiájának első soraiban ezt írja K. W. Nörr erről a téziszről: „Den modernen Prozeßrechtssystem Kontinentaleuropas wohlvertraut hat die Parömie in deren Dogmensystemen ihren gefestigten, sicheren Platz, einen hervorragenden Platz sogar. Denn sie verkörpert eines der entscheidenden Elemente, denen der moderne Zivilprozeß seine dogmatische Struktur und sein Gesicht in der Praxis verdankt.“

A középkori egyházi bíráskodás történetére és tevékenységére vonatkozó kutatások Franciaországban és Németországban a leginkább előrehaladottak, másutt kevés figyelmet szentelnek a kutatók ennek a fontos kérdésnek. Olyan országokban is, ahol pedig a társadalomnak és vele a tudománynak az egyházzal való történeti kapcsolata töretlen, mint Itália vagy Spanyolország, továbbá Európa északi és keleti területein alig találunk számottevő kutatásokat. A nehézség egyik fő oka, hogy a források nagy része megsemmisült, és a fellelhető kútfők is szétszórva találhatóak, így a helytörténeti kutatások jelentősége e témakörben hatalmasan felértékelődik. A középkori német egyházi bíráskodás történetének egyik legjobb ismerője, W. Trusen írja: “Die für uns wichtigen Protokollbücher der geistlichen Gerichte sind heute meist nicht mehr vorhanden. [...] Trotz dieser verhältnismäßig schlechten Quellenlage läßt sich ein, wenn auch lückenhaftes, Bild gewinnen, des allerdings durch die Lokalforschung seine Ergänzung erfahren muß.”

Az egyházi bíráskodás peranyagát tematikusán közlő forráspublikációk fehér hollónak számítanak: nem kis büszkeséggel állapítható meg azonban, hogy éppen a magyar tudományosság szolgáltatott szép példát erre. Az európai középkorral foglalkozó legkiválóbb magyar jogtörténész, Bónis György (1914–1985) ötven év alatt több mint négyezer középkori magyar, közvetve vagy közvetlenül az egyházi bíráskodást érintő oklevélkivonatot készített és gyűjtött össze. Nekem jutott az a megtisztelő, de emberpróbáló szakmai megbízatás, hogy a szerző halála után sajtó alá rendezem a csupán nyers változatban legépelte kéziratot, amely ‘Szentszéki regeszták’ címmel jelent meg (1997).

III. Az értekezés struktúrája

Munkám tehát a középkori német egyház provinciáinak, ha nem is a teljes, de meghatározó részének egyházi bíráskodási rendszerét mutatja be, intézménytörténeti szempontból. Két fő részre osztottam a dolgozatot: általános (*Pars prima. Generalia*) és különös részre (*Pars secunda. Specialia*). Ez a tagolás azért szükséges, mert a feldolgozott, hihetetlenül gazdag forrásanyag így jól átlátható rendszerben kerül bemutatásra. Egyben sugallja azt a szándékot, hogy rendszerszemlélet alapján dolgozzam fel a kútfőket, ami annál is inkább indokolt, mert hiszen a középkori egyházat is erősen jellemezte a rendszerességre való törekvés.

1. Az első részben olyan intézménytörténeti témákat dolgoztam fel, amelyek nemcsak a németországi, hanem jórészt az egész európai fejlődéstörténet vázlatába illenek.

Az első fejezet az egyházi bíráskodás európai fórumrendszerét tárgyalja. A struktúra csúcán a ma is létező és aktívan tevékeny pápai szentszék, a római *Sacra Rota Romana* áll, aminek azonban csak vázlatos említése történik, mert a delegált hatáskörben eljáró pápai bírák tevékenységétől eltekintve, nem tárgya az értekezésnek. A hangsúly a provinciális, ill.

egyházmegyei bíraskodáson van. Részletesen bemutatom a püspöki szék (*officialatus*) genezisé, és kifejtett időszakában annak szervezeti felépítését, a legfontosabb tisztségviselőkkel, azok hatáskörével és az eljárásrenddel. Kitérek a két korabeli „eurorégió” bemutatására, vagyis az Alpoktól délre és északra elhelyezkedő országokban működő szentszéki bíraskodás kétféle modelljére. Külön említést érdemel a *procurator* tisztségének elemzése, amelynek már a magyarra való fordítása is kérdéseket vet fel. Én az ’ügyész’ kifejezést tartom legalkalmasabb nyelvi megfelelőjének, mert hatásköreit tekintve leginkább eme újkori tisztség előfutárának feleltethető meg – még hozzá a világi jogrend nomenklatúrájában is. A régi magyar közjogi rendszerben ennek megmagyarosodott alakját (prókátor) használták a tiszti ügyészek megjelölésére is, akiknek legismertebb alakja: Deák Ferenc egyenesen a „nemzet prókátora” eposzi jelzőt is elnyerte.

Nagyon fontos rész foglalkozik a közjegyzőkkel is, akiknek joghelyzete a középkorban szintén a szentszéki fórumok mellette teljesítet szolgálattól indult, s immár századok óta, szinte az egész világon elterjedt módon, a közhitelesség legfontosabb, intézményesült letéteményeseit tisztelhetjük bennük. Jogállásuk genezise különösen érdekes az egykori Magyarország jogéletében, ui. az általuk kiállított okleveleket nálunk csak az egyházi bíróságok fogadták el teljes bizonyító erejű dokumentumként, a királyi bíróságok nem. Oklevélkiállító, -őrző és -másolatkészítő tevékenységük ez egész Európában felbecsülhetetlen jelentőséget hordozott.

A második fejezetben az egyházi bíróságok kompetenciáját tekintem át két szempontból: az alanyi és a tárgyi illetékesség alapján. Az előbbi szerint az egyház jószerivel mindenki felett, ill. mindenki ügyében eljárhatott és hozhatott érvényes ítéletet, de kizárólagos jogot formált saját tagjai irányában a *privilegium fori* kiváltságára való hivatkozással. A tárgyi illetékesség tekintetében is hasonlóan ambíciózus igény mutatkozott meg, különösen III. Ince pápa ismeretes megnyilatkozás után, miszerint a szentszékek minden olyan ügy elbírálására jogot formálhatnak, amely kapcsolatos az emberi bűnnel. Általánosságban elmondható, hogy a hit tisztaságával és a házassági kötelékek érvényességével kapcsolatos ügyek kizárólagos illetékességet élveztek. Emellett szinte felsorolhatatlanok azok ügykörök, amelyekben az egyházi fórumok még, legalább opcionálisan, eljárhattak. Itt érvényesült leginkább sok-sok nemzeti sajátosság, például Magyarországon a női különjogokkal kapcsolatos perek tömege indult szentszékek előtt.

Fontos kérdés az alkalmazott jog is. Elmondható, hogy a pápai dekretálisok és a legtekintélyesebb joggyűjtemények széles körben használatban voltak, de a helyi gyakorlat időről időre és helyenként is különböző kútfőket részesített előnyben. Különösen a helyi, nemzeti zsinatok dokumentumai voltak jelentősek, ami nem is csodálható. Magyarországi specialitás, hogy a fentebb említett női különjogok tárgyában indult perekben nálunk az országos nemesi szokásjog normái alapján jártak el – mégis gyakran kerültek az ilyen ügyek Budára, királyi szék elé (*mandatum transmissionale*).

A harmadik fejezet a szentszéki eljárásjogot mutatja be. Itt a római-kánoni perről van szó, amely alapját képezte a későközépkori európai, világi eljárásrend reformjának. A büntető eljárásban a nyomozóelv intézménye teljesen integrálódott, s az újkori német perjognak egyenesen korszakjelölő megnevezése lett (*Inquisitionsprozess*). A rendes kánoni per nemcsak szakított a középkorban századok óta gyakorolt formális bizonyítással (eskük, ordáliák), hanem további intézményként bevezette a perorvoslat (*appellatio*) intézményét.

Külön írok a szentszékek – régi magyar kifejezést használva – hiteles helyi tevékenységéről. Ez ui. az egykorú magyar gyakorlathoz képest jelentősen eltérő volt. Nálunk – mai tudásunk szerint – a közjegyzőkkel kapcsolatban fentebb már említett oklevéladó gyakorlatot túlnyomórészt a *loca credibilia* gyakorolták, a tőlünk nyugatra elhelyezkedő országokban azonban elterjedt volt a közjegyzői, ill. maguk a szentszékek által végzett efféle írásbeli gyakorlat. Az a felfogás támogatta ezt a folyamatot, hogy ha a jogügyletekből egyszer

netán peres ügy lesz, akkor legjobb, ha az alapul szolgáló dokumentumokat az az egyházi fórum készíti el (és őrzi), amely egy későbbi jogvitában is eljár majd.

Önálló rész tárgyalja a végrehajtás és az egyházi szankciók témakörét. A szentszéki fórumok hatékonyságának talán legnagyobb gyengéje az volt, hogy a világi hatóságokkal szemben nem rendelkeztek saját operatív végrehajtó hatalommal. Persze rendelkezésre állt egy spirituális arzenál, amelyet széles körben érvényesítettek is; elsősorban az egy idő után mértéktelenül és különböző fokozatokban alkalmazott kiközösítés (*excommunicatio*) értendő ide, valamint ennek speciális, rendszerint területi hatállyal kimondott változata (*interdictum*), amellyel egész országokat lehetett sarokba szorítani. Ha semmi nem segített, maradt még a világi hatalom (*brachium saeculare*) segítségül hívása.

2. A második részben az értekezés címadó témakörének tárgyául szolgáló német egyháztartományok szentszéki struktúráját és tevékenységét tárgyalom. A hét egyházi provinciából négyet tudtam – részben a területi korlátok miatt – az anyagba beépíteni, de ezek is elégségesek ahhoz, hogy a birodalmi egyház szentszéki rendszerének jó áttekintését kapjuk.

A bázis: a bajor szentszéki bíraskodás. Munkám egyik meghatározó része a bajor egyházmegyék judikatúráját tárgyalja, s itt röviden szeretnék kitérni a 'bajor' jelző értelmezésére. A kifejezés ugyanis nem pontos, főleg nem a mai viszonyokat illetően. A középkori Bajorország nem volt azonos a mostanival, sem politikai, sem egyházi szempontból. Egyházszervezeti tekintetben a bajor törzsterületeken megszervezett püspökségek (Freising, Passau, Regensburg) a szintén ide számító Salzburg érseki tartományába illeszkedtek és az egész középkor folyamán ott is maradtak. A bécsi püspökség csak 1469-ben jött létre, akkor is csak a városra kiterjedő joghatósággal. Így, bár Salzburg a 14. század elejétől mindinkább eltávolodott az ősi bajor politikai szervezeti rendszerektől és a gyorsan erősödő Ausztria főegyházmegyéjévé lett, megmaradt az eredeti bajor egyházmegyéket összefogó provincia székhelyeként. Ennek folytán a 'bajor' jelző mégis indokoltnak tűnik, mert az egyháztörténeti szempontú megközelítés számára az egész korszakon át a salzburgi érsek volt e terület metropolitája, ami a szentszéki bíraskodás rendszerében teljes következetességgel érvényesült is.

Hasonló értelmező megjegyzés kívánkozik a mainzi egyháztartományhoz sorolt területek megnevezését illetően. Elsősorban Mainz-cal kapcsolatban kell rögzíteni, hogy Európa leghatalmasabb egyháztartományához rengeteg speciális és a századok folyamán időről-időre változó jogállású területek tartoztak, ráadásul néhány *suffraganeus* egyházmegye (Augsburg, Eichstätt, Würzburg) hol ide, hol Magdeburghoz vagy Salzburghoz tartozott. Mert bármennyire igaz, hogy a középkori Európa intézménytörténetének legmarkánsabb karakterét a korabeli egyház rajzolja ki, azért a változatosság, következetlenség és egymásba átfolyó, egymásra folyamatosan és kölcsönösen hatást gyakorló struktúrák dinamikájának hihetetlenül színes tablójával állunk szemben.

A középkori Bajorország, s vele a korabeli egyházmegyék természetesen nem egyeztek meg a mai viszonyokkal. A jelenkori bajor egyházmegyék (székhelyeik szerint) a következők: Augsburg, Bamberg, München-Freising (a 739-ben alapított freisingi egyházmegye elnevezése 1818-ban módosult, azóta: Freising-München), Passau, Regensburg és Würzburg. Dolgozatomban ezeknek, és a középkorban szintén ide tartozó salzburgi egyházmegye jogtörténeti emlékeinek szenteltem a legtöbb figyelmet, bár a teljes következetességtől el kellett tekintenem. A legnagyobb engedményt az augsburgi püspökség javára tettem, amely csak kis részével tartozott Bajorországhoz a középkorban, mivel azonban mennyiségre is nagyon jelentős forrásanyagot képvisel, kiemelt figyelmet fordítottam rá a feldolgozás során. Említést érdemel, hogy Bécs és környéke 1100-ig Passauhoz, utána a salzburgi érsekséghez tartozott, önálló püspöki székhely 1469-től lett; ugyanez évtől datálódik a Wiener-Neustadt-i

egyházmegye, amely azonban önállóságát 1785-ben elveszítette.

A három birodalmi főegyházmegye közül rangrendben is Mainz az első és legfontosabb, ennek intézményi fejlődéstörténetére kiemelt figyelmet fordítottam. Az érseki bíraskodás kezdetei itt is az európai standardot tükrözték: zsinati bíraskodás, delegált bírák útján való törvénykezés, majd a hivatalszerűen működő érseki szék kifejlődése voltak a fő stációk. Ahogyan szinte minden egyházház vagy provinciális székeknek, a mainzinak is voltak specifikumai. Itt a bíró (*officialis*) mellett, gyakran helyette eljáró *protonotarius* tisztségét kell kiemelnem; különös figyelmet érdemel, hogy a középkori magyar törvénykezési rendszer tisztségviselői között is megtaláljuk ezt a megnevezést, amely nálunk az ítélmestereket takarta (e.g. Werbőczy István), s látnivaló, hogy ők is lényegében bírói feladatkört láttak el. A kapcsolattörténet további elmélyült kutatást igényel, de annyit természetesen tudunk, hogy Szent István koronázásától kezdve a német ordo szabályai érvényesültek nálunk a gyakorlatban, tehát a mainzi birodalmi egyházzal, így talán annak törvénykezési szervezetrendszerével is szoros kapcsolat alakulhatott ki.

A hatalmas kiterjedésű mainzi egyháztartományhoz számos *suffraganeus* püspökség és sajátos jogállású terület tartozott. Utóbbiaknak pusztán a felsorolása is érzékelteti, hogy milyen nagyságrendű összetettség jellemezte Európa legnagyobb provinciáját: Erfurt, Fritzlár, Amöneburg, Aschaffenburg, Heiligenstadt, Nörten, Einbeck és Göttingen. Ezek közül főként Erfurt intézménytörténete érdemel kiemelt, amely keleti irányban a legmesszebb V volt Mainztól, és a mainzi érsekeknek századokon át folyamatosan kellett azon fáradozniuk, hogy ne veszítsék el ezt az amúgy nagyon fontos területet. Sajátos módon az önálló püspökség formájában történő megszervezése komoly formában sohasem valósult meg.

Köln is önálló fejezetben kapott helyet. A bírósági tisztségviselők között ezen a szentszéken különös hangsúlyt kapott a pecsétnök. Lehet persze, hogy máshol is nagyon hasonló volt a helyzet, a források azonban itt mintha még inkább kiemelnék a fontosságát ennek a tisztségnek. Efféle kiemelt méltósága talán csak az erfurti szentszéki struktúrában volt a pecsétnöknek. Ez az írásbeliség fokozott tekintélyét húzza alá.

Az általánosabbnak tekinthető gyakorlattól viszont eltérő sajátosság volt, hogy Kölnben a prokurátorok és az ügyészek tisztségviselői köre nem esett egybe, hanem inkább szeparálódtak egymástól. Ez abban nyilvánult meg, hogy az egyházat képviselő *procuratores* mellett külön említik a források azokat, a velük hasonló képzettségű személyeket, az ügyészeket, akik bizonyosan nem ügyvédek (*advocati*) voltak, hanem bírósági alkalmazottak, s ekként teljesítettek jogi szolgálatot.

Trier sajátosságát az adta, hogy részben francia nyelvű, kultúrájú és identitású területek (*terra Gallica*) központja volt, ez pedig rányomta bélyegét a bíróságra is. Méltóságban is folyton rivalizált Mainz-cal, ami sok bosszúságot okozott a századok során a mindenkor primás érseknek. Az egyik helyi specialitást itt az adta, hogy magának a központi kúriának a székhelye is vitás volt, ugyanis Triernek akadt vetélytársa: Koblenz. Ennél azonban sokkal fontosabb, strukturális motívum volt a bíró (*officialis*) mellett szintén törvénykező szerepkörben eljáró általános helynök tisztsége. Ez ugyanis a dél-európainak tekinthető modell jellemző megoldása volt, de ez a példa is igazolja, hogy a középkorban nem pusztán sablonok érvényesültek, hanem az Alpoktól délre elterülő egyházmegyék intézményi gyakorlata erősen átszivárgott az északi régiókba is.

A trieri források olyan gyakorlat képét hagyták ránk, amelyben a szentszéki tisztségviselők között a jogtudók (*assessores*, *iurisperiti*) az ügyvédek csoportjába tartoztak. Ez azért különös, mert a kánoni jog szakértőinek közreműködését az általános európai gyakorlat szerint inkább maguk a bírák igényelték és vették igénybe, kevésbé a pereskedő felek. Trier azonban erősen francia befolyás alatt álló terület volt, innen magyarázható leginkább a némileg eltérő gyakorlat. Kevésbé ismert tény, hogy a jogászság védőszentje az a Szent Ivó, aki normandiai származású volt és életében legfőképpen a szegények ügyvédjeként

vált ismertté és szeretett alakká. Az a körülmény tehát, hogy a kánonjog legkiválóbbjai a jogkeresők szolgálatába állítsák tudásukat – és nem a bírák segítségét tekintsek prioritásnak –, némiképp a francia egyházjogi kultúra sajátossága volt, s ennek vetületeként értékelhetjük a trieri szentszéken játszott szerepüket.

IV. A feldolgozott források és irodalom

A jelen értekezés legfontosabb forrásai a korabeli bírósági könyvek, bírósági rendtartások, oklevélgyűjtemények, regeszták és az ezeket feldolgozó tanulmányok. A jogszolgáltatásról legbőségesebb közvetlen információt hordozó középkori bírósági könyvek (*Gerichtsbücher*) feltárása és kiértékelése még gyermekcipőben jár Németországban is. Elsőként említendő az a kézirat, amely egy augsburgi egyházi bíróságnak 1348. novemberétől 1352. májusáig terjedő teljes ítélezési anyagát tartalmazza. A forrás feltárását és vázlatos bemutatását Ferdinand Frensdorff végezte el a 19. század második felében. Az anyag jelentőségét mutatja, hogy az augsburgi püspöki levéltárban *Protokolle des bischöflichen Consistoriums* címmel 1511-től szinte minden irat megtalálható, előtte azonban óriási űr tátong. A feldolgozott iratsomón olvasható felirat: *A XL. octavo ad LIII* arra enged következtetni, hogy eredetileg hosszabb iratsorozat készült, de mindmáig csak egy kis része került elő, az ún. Donaueschinger Handschrift. Frensdorff a kézirat javarészét kitevő házassági ügyeket adta közre, a kevesebb számú, de szintén nagyon értékes egyéb tárgyú joganyagról Richard Maschke készített alapos publikációt. A kézirat kritikai kiadására legújabbban Christian Schwab vállalkozott, amikor doktori disszertációja témájául és anyagául választotta.

Ez az ítéletkönyv (az elnevezés csak *a potiori* értendő, hiszen nem csupán szorosan vett ítéletekről van szó) igen változatos bejegyzéseket tartalmaz, mint például: plébánoshoz intézett egyházi bírósági intést az oltáriszentség kiszolgáltatására vonatkozóan, kiközösítő ítélet kihirdetésének megtörténtét nyugtázó feljegyzést, bíróság előtt letett tanúvallomásokat, ügyvédvallást, az elmarasztalt pervesztést a teljesítésre felszólító fizetési parancsot *etc.* Kiemelkedő még Georg May és Heinrich Straub forrásközlése és feldolgozása is, akik 15. század végi és 16. század eleji bírósági könyveket tártak föl.

Nagyon fontos forrást dolgozott föl Rudolf Weigand: a regensburgi püspöki levéltárban található, a 15. század végéről való bírósági könyv fennmaradt három vaskos kötetének házassági perekkel kapcsolatos bejegyzéseit értékelte ki. Ezek a könyvek 1480-, 1490- és 1500-ban íródtak, és csak szerény maradékát képezik az egykor készült, de időközben elpusztult feljegyzéseknek. Néhány fontosabb paraméter: a kötetek mérete: 36x25 cm. Az eredeti borító csak az egyik (1490) maradt meg. A regensburgi püspöki levéltár által adott jelzetük: 1 130, 1 131, 1 132, az egyszerűség kedvéért azonban a továbbiakban csak az évszám megadásával utalok az egyes kötetekre. A kötetek tartalmi felépítése teljesen egyforma. Hat részből állnak, amelyek címeik szerint a következők:

- a) *Citationes*. Ez az első rész, igen változatos tartalommal, melyből rögtön kitűnik a bíróság sokoldalú tevékenysége. Az 1480. esztendő 79, a következő 80, az 1500. évi sajnos csak 13 megmaradt lapot tartalmaz, oldalanként 10-15 bejegyzéssel, ez tehát évi mintegy 1500-2000 ügyet jelentett (bírói tárgyalás, tanúkihallgatás *etc.*).
- b) *Obligationes*. A második rész is az előzőhöz hasonlóan elég terjedelmes (64-75-55 lap). Itt elsősorban a szerződéseket rögzítették, de emellett más jogügyletek is feltűnnek, mint a *locatio* (használat, haszonélvezet), *mandatum* (fizetési parancs), *arrestum* (zálog). Ezek hosszabb bejegyzések, oldalanként általában három-öt eset, az egyházi javakat érintő bejegyzések azonban önállóan is kitesznek egy-két oldalt. Mindez tehát évi 400–600 bejegyzést jelent.
- c) *Constitutiones procuratoris*. Az ügyészi megbízásokat tartalmazta. A fennmaradt lapok

(15-14-20) átlagosan 10 bejegyzést hordoznak.

d) *Prophane cause*. Ide a világi vagyoni jogi ügyek kerültek, amelyek egyáltalán egyházi bíróság elé jutottak. Az ide sorolható lapok (31-38-14) bár rendes peres eljárásról tudósítanak, ítélet alig található közöttük; az 1490. esztendőben például 65 eljárást jegyzőkönyveztek, de csak hat esetben van meg az ítélet is.

e) *Dicta et depositiones testium*. A fennmaradt lapok (32-29-44) bejegyzései mindig utalnak arra, hogy az adott tanúvallomás melyik konkrét, esetleg évekig húzódó perre vonatkozik.

f) *Matrimoniales cause*. Ez messze a legterjedelmesebb fejezet. Az első kötet házassági regisztere csak kis részben maradt meg. Az egyazon eljárásra vonatkozó bejegyzéseket mindig egyetlen (vagy két összetartozó) lapra írták, ha tehát egy per tovább húzódott is egy évnél, a pertest egységes maradt. Ez az igen részletes forráshely is szemléletes példa arra, hogy a középkori bajor szentszéki bíráskodás súlypontja a házassággal kapcsolatos ügycsoport volt.

Szerencsére folyamatosan jelentős, új kutatási eredmények születnek, amelyeknek eredményeit igyekeztem integrálni, szervesen beépíteni ebbe a munkába. Az egykori bajorországi források feldolgozását illetően szeretném kiemelni Cristian Schwab munkásságát, akinek doktori értekezését nagy haszonnal forgattam, amelyet azóta publikált és további fontos munkákat adott közre. Peter Oestmann szintén kiemelkedő publikációit is említenem kell; esetében kiemelendő, hogy összegzően rögzíti a téma irodalmának és forrásanyagának gazdag – elsősorban német vonatkozású – bibliográfiáját.

A publikált forrásanyag között szeretném kiemelni Nikolaus Hilling két forrásközlését, amelyek a halberstadti egyházmegye 15. századból fennmaradt hét bírósági rendtartásának (*Gerichtsordnung*) teljes szövegét hozza.

A mainzi egyháztartomány nagy monográfiájának kiemelkedő teljesítményét is szeretném e helyütt hangsúlyozni. Georg May érdeme, hogy szinte egész életművét e téma feldolgozásának szentelte. Elmondható, hogy ezirányú munkássága foglalkozást olyan intézménytörténeti összefoglalást tett le az asztalra, amely forrástörténeti kutatásainak összegzéseként alapos áttekintését adja Mainznak a középkortól az újkorig terjedő történetét. A kézikönyv igényével megírt és összeállított monográfia a bíráskodás és igazgatás fejlődéstörténetét foglalja össze. May szakmai életútjának egy másik, tanulmánykötetben összegzett kiadványának előszava is kiemeli a szerző tudományos teljesítményében a forrásalapú jellemzőt. A kötet szerkesztői (Anna Egler és Wilhelm Rees), utalva May doktori értekezésére, egész szakmai életútját fémjelző vonásként emelik ki a primér kútfők iránti elkötelezettségét: „Was Mays Erstlingswerk auszeichnete, intensive Quellenstudien, blieb das Signum seiner Veröffentlichungen: Sie basieren – ohne Vernachlässigung der Literatur – auf umfangreicher Heranziehung der Quellen, wobei sich der Autor nicht auf bereits ediertes Material beschränkt. Vielmehr recherchiert er auch unter erheblichem Zeitaufwand nach in Archiven lagernden ungedruckten Quellen, die er mit Akribie meisterlich auswertet und so echten Erkenntnisgewinn erzielt.”

Végezetül szeretném rögzíteni azt a tényt, hogy az egyes egyháztartományokat bemutató fejezetek belső, intézménytörténeti struktúrája jelentős eltéréseket mutat. Ez főként onnan ered, hogy a rendelkezésre álló és elérhető forrásokat tudtam feldolgozni, márpedig nagyon eltérő a forrásadottsága az egyes területeknek. A leggazdagabb kútfők a bajor egyházmegyéből maradtak fenn, a feltárt többi területről sokkal kevesebb. A ránk maradt forrásokból pedig törekedtem minden használható információt kigyűjteni és rendszerbe foglalva bemutatni. Ebből a színes jogforrási bázisból az eredmény is nagyon színes lett, de ez talán nem is baj. Hiszen ilyen volt a középkor, a középkori jogi kultúra: bámulatosan gazdag és színes. Ennek a pompáját tükrözi az egyházi bíráskodás is, amelynek kontúrjait igyekeztem megrajzolni.

V. Az értekezés témakörében készített publikációk jegyzéke

1. *Büntetőjogi tényállások középkori magyar szentszéki perekben*, in: Máthé Gábor – Zlinszky, János (szerk.): Degré Alajos emlékkönyv, Budapest, Unió Lap- és Könyvkiadó Kereskedelmi Kft., 1995, 25–35, 11 p.
2. *Bónis, György: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bírászkodás történetéhez a középkori Magyarországon* (szerk.): Budapest, Püski Kiadó, 1997, 663 p.
3. *Egyházi és világi bíróságok joghatósága a középkori Európában*, in: Acta Jur. et Pol. Szeged, 2000, 16–26, 11 p.
4. *A szuverenitás szellemében. Párhuzamok a középkori bajor és magyar egyházi bírászkodás között*, in: SZEGED (A Város folyóirata. Várostitörténeti és kulturális magazin) 2000/12, 6-7, 2 p.
5. *Középkori bajor egyházi bírászkodás*, Budapest, Szent István Társulat, 2000, 364 p.
6. *A salzburgi érsek bírói széke a középkorban*, in: Rácz Lajos (szerk.) Juratissimus author. Jogtörténeti tanulmányok Nagyné Szegvári Katalin tiszteletére, Budapest, HVG-ORAC, 2001, 149–166, 18 p.
7. *De iurisperitorum consilio*, in: Jogelméleti Szemle 2007/8, 5 p.
8. *Egyházi bírászkodás a középkori Erdélyben*, in: IUSTUM AEQUUM SALUTARE 2010/6, 57–64, 8 p.
9. *Die Einführung der kirchlichen Gerichtsbarkeit in Bayern. Eine komparative Studie über Kontakte und Parallelen der geislichen Gerichte von Bayern und Ungarn im Mittelalter*, in: DE PROCESSIBUS MATRIMONIALIBUS 2011, 81–110, 30 p.
10. *Reflexiók a középkori európai perjoghoz*, in: Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 2013, 59–68, 10 p.
11. *Adalékok a házasság fölbontásának középkori kánonjogi előzményeihez*, in: Görög Márta – Hegedűs, Andrea (szerk.): Lege duce, comite familia. Ünnepi tanulmányok Tóthné Fábián Eszter tiszteletére, jogászi pályafutásának 60. évfordulójára, Szeged, Iurisperitus Kiadó, 2017, 22–30, 9 p.
12. *Az egyházi bírászkodás európai modelljei a középkorban. Összehasonlító elemzés a középkori német és magyar intézményi struktúráról*, in: Jogtörténeti Szemle 2017/1–2, 41–51, 11 p.
13. *Jogászi professzionalitás a középkori egyházi bírászkodásban*, in: Balogh Judit – Koncz Ibolya Katalin – Szabó, István – Tóth J. Zoltán (szerk.): 65. Studia in honorem István Stipta, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 2017, 15–24, 10 p.
14. *A középkori szentszékek büntető joghatósága*, in: Homoki-Nagy Mária – Karsai Krisztina – Fantoly Zsanett – Juhász Zsuzsanna – Szomora Zsolt – Gál Andor (szerk.): Ünnepi kötet Dr. Nagy Ferenc egyetemi tanár 70. születésnapjára, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, 2018, 63–71, 9 p.
15. *A trieri érseki tartomány bírósági szervezete: Adalék a középkori egyházi bírászkodás németországi intézménytörténetéhez*, in: FORVM 2020/4, 5–33, 29 p.
16. *Die Rolle der iurisperitorum in der mittelalterlichen ungarischen kirchlichen Gerichtsbarkeit, mit Hinblick auf die bayerische Entwicklung*, in: DE PROCESSIBUS MATRIMONIALIBUS 2020, 9–20, 12 p.
17. *A középkori kánoni per*, in: FORVM 2021/3, 25–30. , 6 p.
18. *Középkori bajor egyházi bírászkodás, 2.*, bővített kiadás, Budapest, Szent István Társulat, 2021, 370 p.

19. *Az egyházi bírászkodás fő kérdései a középkori Európában*, in: Mezey Barna (szerk.): *Kölcsönhatások. Európa és Magyarország a jogtörténelem sodrásában*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2021, 32–39, 8 p.

20. *A középkori egyház hatékony büntetőjogi szankciója: az interdictum*, in: Peres Zsuzsanna – Bathó Gábor (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 80 éves Máthé Gábor tiszteletére. Labor est etiam ipse voluptas*, Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021, 51–58, 8 p.

21. *Criminal jurisdiction of medieval Holy Sees*, in: FOLIA THEOLOGICA ET CANONICA 2021, 137–146, 10 p.

22. *Ecclesiastical Jurisdiction in Medieval East Central Europe*, in: Sály, Pál (szerk.): *Lectures on East Central European Legal History*, Miskolc-Egyetemváros, Central European Academic Publishing, 2022, 65–99, 35 p.

23. *A mainzi érseki bírászkodás kezdetei*, in: Erdős Csaba – Orbán Balázs – Smuk Péter (szerk.): *Gubernatio, Constitutio, Communitas. Ünnepi írások a 65 éves Stumpf István tiszteletére*, Budapest, Századvég Kiadó, 2022, 17–26, 10 p.

24. *A püspök bírói közgyűlése a középkori német egyházi bírászkodásban*, in: Korsósné Delacasse Krisztina – Máthé Gábor – Mezey Barna (szerk.): *A közép-európai régió és a nyugati hatások. A tradicionális jog alakváltozásai*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2023, 11–20, 10 p.

25. *A középkori szentszékek büntetőjogi hatásköre, különös tekintettel a kiközösítés szankciójára*, in: Bódiné Beliznai Kinga – Gosztonyi Gergely (szerk.): *Jogtörténeti Parerga III. Ünnepi tanulmányok Mezey Barna 70. születésnapja tiszteletére*, Budapest, ORAC Kiadó, 2023, 17–23, 7 p.

26. *Iurisprudentia in Medieval Ecclesiastical Jurisdiction: The Role of the iurisperitorum in the German and Hungarian Case Law*, in: JOURNAL ON EUROPEAN HISTORY OF LAW 2023/1, 123–133, 11 p.

27. *Az ügyészség jogintézményének középkori és koraiújkorai előzményei*, in: Bérces Viktor – Gerencsér Balázs Szabolcs (szerk.): *Az ügyészség az igazságszolgáltatás rendszerében. 150 év elméleti és gyakorlati tapasztalatai*, Budapest, Pázmány Press, 2023, 61–77, 17 p.

28. *A bíró jogállása a középkori szentszéki perrendben*, in: Domokos Andrea – Homicskó Árpád Olivér – Miskolczi-Bodnár Péter – Tóth J. Zoltán (szer.): *Audiatur et altera pars. Ünnepi kötet, tanulmányok Czine Ágnes professzor 65. születésnapja tiszteletére*, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2023, 51–61, 11 p.

A tárgyban jelzett közlemények összesített terjedelme: 1675 p.